तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुड़ं हरिः।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम्।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा।
स्थापयामास गरुड़े रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम्।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम्।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"
इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभिरामम्।
बालेन्दुद्योतमौलिं करियुतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"
इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः। यथा,—
"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः।
शङ्कर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षडाननः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः।
भक्तप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः॥"* ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता।
रमा च महिषी प्रोक्ता भृङ्गिणी च विकर्णपा ॥
भृकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा श्वेया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम्। रक्तवर्णसादृश्यात्तथात्वम्।) रक्तकरवीरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेषभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणायेत्यर्थः उत्साहोऽस्य। यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति। उत्+साहि+अण्।) गण्डकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गड़ि आखेकदेशे+अच्। यद्वा गम गतौ+"नमन्ताङ्गः।" उणां। १।११३। इति डः।) हस्तिकपोलः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।३५६।
"प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्यामदयुतेः।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥")
तत्पर्य्यायः। कटः २। इत्यमरः।२।८।३७ ॥
करटः ३। इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः। इत्यमरः।२।६।८० ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे।७।८२।
"तदीयदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमच्छो ॥")
खड्गी। वीथ्यङ्गम्। पिटकः। चिह्नम्। वीरः। हयभूषणम्। बुद्बुदः। इति मेदिनी ॥ स्फोटकः। ग्रन्थिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः।
(यथा, ज्योतिषवचने।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
तत्र जातफलम्।
"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृन्नणानामतितापदाता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः। यथा,—
"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाड़िकाः।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"
तस्य शान्तिर्यथा,—
"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते।
तातेनादर्शनं वापि यावत् यागासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा।
घृतैरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्व्वुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च यज्ञांश्चापि प्रपूजयेत्।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
यद्यद्येन फलं ज्ञेयमश्वेषास्वपि पूर्व्ववत्।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत्।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड+स्वार्थे कन्।) खड्गी। इत्यमरः। १।१०।१७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः। संख्याप्रभेदः। गण्डा इति भाषा। विद्याविशेषः। अवच्छेदः। अन्तरायः। इति मेदिनी। के ८२ ॥ (देशविशेषः। यथा, महाभारते।२।२६।४।
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"
भूषणम्। यथा, कादम्बर्य्याम्। "व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः। यथा, तत्रैव। "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भात् मन्त्रगण्डकान्॥" स्फोटकरोगविशेषः। यथा, तत्रैव। "अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम् ॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति।) खदिरीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता। इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण् ततो ङीप्। रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः।) खदिरीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१४१ ॥
("गण्डकालीनमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक+स्त्रियां जातौ ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। इति मेदिनी।८२॥ यथा, स्मृतिः।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम्।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्रामिति स्मृतम् ॥"
तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—
"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः।
गण्डकि! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते!।
किं देयं तद्वदस्याशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि! ॥